

OSMANLI VAKIF MEDENİYETİ VE GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA CAMİİ VE İMÂRETİ VAKFIYESİ

MUHAMMED ÇELEBİ*
M. YASİN FAHJAN**
FERHAT PAKDAMAR***

VAKIFLAR; İSLÂMÎ HAYATIN MERKEZİNDEKİ HAYIR KURUMLARI

İslâm tarih ve medeniyetinde mühim bir hayır müessesesi olarak inkişâf eden vakıflar, VIII. asrın ortalarından XIX. asrın nihayetine değin bütün İslâm memleketlerinin ictimâî, iktisâdî ve kültürel hayatlarında son derece müessir olmuştur. Vakfın temelinde müteâil bir telâkki olarak ayırım gözetmeksizin bütün varlıklara karşı şahsî ve vicdanî mükellefiyet hissi, iyilik, şefkat ve teâvün düstûruna bağlı gelişen insanî ve imânî değerler mecmuası ile yüksek bir karakter nümûnesi haline gelen İslâm irfânını kendisine şîâr edinmiş kişinin hür irâdesi vardır. İslâm dininin kısa sürede muhtelif kültürlerin mevcût olduğu geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla İslâm medeniyeti bu coğrafyalarda teşekkül etmiş; müntesiplerini bu inanç sistemi çerçevesinde kendi kültür ve medeniyetlerini şekillendirirken temasa geçtikleri önceki kültürlerden etkilenmiş; inanç sistemlerine, dünya görüşlerine ve istidâtlarına göre aldıkları unsurları yeniden şekillendirmiştir.¹

Anadolu'da İslâm'ın ilk yayılma sürecinden itibaren İslâmî hayatın en görünürdeki merkezi olarak vakıf müesseseleri, İslâmlaşma sürecinin tarihî belgeleri olarak ehemmiyet arz etmektedir. İslâm dininin yayılmasından evvel de aynı topraklar üzerinde vakıf sisteminin değişik misâllerine tesadüf etmekle beraber, İslâm medeniyeti bu müesseseyi "zenginlerin, mallarından bir kısmını, hiçbir karşılık gözetmeden, yalnızca fîsebilillâh gayesine matûf olarak ihtiyaç sahiplerinin istifâdesine sunması" olarak hulâsa edilebilecek birtakım umdelere dayandırmıştır.²Vakıflar, "imâret" umûmî kavramı içinde yer alan; cami, tekke, zaviye, kalenderhâne, türbe, kabristan, namazgâh, medrese, mektep, kütüphâne, imâret, kervansaray, tabhâne, misafir evi, dur evi, gölgelik, sığınak, hastahâne, tıp medresesi, ayakta tedavi yeri, hamam, kuyu, suyolları, çeşme, aşevi, kaldırım, köprü, muvakkithâne gibi yapıların yanı sıra, öksüz kızlara çeyiz verilmesi, borcundan dolayı hapiste bulunanların borçlarının ödenmesi, köy ahâlisinin yaşlılarına kıyafet verilmesi, kale ve istihkâmlara veya donanmaya yardım edilmesi, askerî personelin techîzât ve donanımı, deniz feneri inşâsı, yetimlere, dul kadınlara ve muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada gezdirilmesi, mektep talebelerine gıda, elbise, okul araç-gereçleri temîn edilmesi, fakirlerin ve kimsesizlerin cenâzelerinin kaldırılması, bayramlarda fakir

* Ph.D., Tarihçi, muhammed.celebi@windowlive.com

** Prof. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, fahjan@gtu.edu.tr

*** (Corresponding Author) Y. Doç. Dr. Gebze Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, pakdamar@gtu.edu.tr

1 Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, s. 479-486.

2 Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu'da İslâm", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 158.

ve kimsesizlerin sevindirilmesi, açık hava mektepleri, kuşlara pirinç ve hayvanlara gıda ve su verilmesi gibi ihtiyaç duyulan hizmet ve faaliyetleri finanse eden bir malî-idârî müesseseyi ifade eder.³

Vakıf sisteminin, VIII. asırdan itibaren bir tekevvün süreci içinde şahsın, ailenin, cemaatin ve devletin ihtiyaçlarına kifâyet eden esnek fakat istikrarlı bir sistem durumuna geldiği, bu sisteme, amacını ifade eden hayrat kelimesinden hareketle hayrat sistemi adı verilmesinin daha uygun olduğu; zira bir mülkü kamu yararına ebedî olarak tahsis etmek anlamında kullanılan bir ıstılah olan vakıf, şahsî çalışma ve gayretlere terettüp eden imkânların ve mal varlığının gönül rızâsıyla paylaşılmasını öngören hukukî ve sosyal bir sistem olarak tarifini bulmaktadır.⁴ Vakıf sisteminde, her türlü hırs ve tamahtan uzak bir şekilde, şahsî mal varlığı, kamunun kullanımına aktarılmakta ve şahsî imkânlar kamu hizmetine dönüştürülmektedir. Pragmatist felsefenin aksine, diğer insanların lehine, şahsın feragati ve fedakârlığı söz konusudur. Vakıf sisteminde, müşterek eşâlar ve paylaşma ruhu hâkimdir. Zira bu telâkkiye göre toplumun huzuru sağlanmadıkça, şahsın mutluluğunun sürekliliğinden söz etmenin mümkün olmadığı düşünülmektedir. O halde vakıf, sadece belli bir cemiyete mensup insanların değil, bütün insanlığın saadetini amaçlayan bir irfân sisteminin ürünüdür. Vakıf yapan kişi feragatin ve başkalarına yardımcı olmanın mutluluğunu; vakıftan yararlanan kişi ise, bir ihtiyacını karşılamış olmanın hazzını duymaktadır. Bu, birbiriyle tezât teşkil etmeyen, biri diğerinin hazzını azaltmaksızın dalgalar halinde cemiyetin bütün fertlerini saran ve bu yönüyle de devamlılığı esas bir hizmetler bütünüdür.⁵

Vakıf sistemi, bilhassa Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Türk dünyasının ictimâî, iktisadî ve kültürel hayatına damgasını vurmuştur. Türk-İslâm nizamı, fetihlerin akabinde devlet-i ebed müddet telâkkisiyle şehirlerin imâr ve inşâsına büyük bir ehemmiyet vererek kurulan vakıflar aracılığıyla ictimâî amaçlara hitap eden müesseselerin kurulmasına öncelik verilmiş ve vakıf sistemi bir devlet politikası olarak teşvik edilmiştir.⁶ Beledî ve içtimâî hizmetleri bakımından vakıf, İslâm dünyasında çeşitli köy ve şehirlerin⁷ kurulması veya yeniden teşkilatlandırılmasında büyük rol oynadığı gibi,⁸ vakıflar eliyle âbideleşen eserlerin bir araya gelip bütünleşmesiyle de mimarî çehresi değişen şehirlerin tarihlerine İslâm mührü vurulmuştur.⁹ Bu yönüyle uzun bir döneme damgasını vuran Türk-İslâm medeniyetin önemli parçalarını oluşturan şehirler, Osmanlı kültürünün bariz bir şekilde kendine has hususiyetleriyle bir sentez olma özelliğini taşımış ve asırlar boyunca süren bir hükümrânlığın aynı zamanda yapı taşları mesabesinde olmuştur.¹⁰

Batı dünyasında kilisenin, belediyenin ya da hükümetin yaptığı ve şehirlerin bütününe ilgilendiren her türlü hizmet, Osmanlı'da geniş ölçüde şahısların kurduğu vakıflar tarafından

3 Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s. 107.

4 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yay., İstanbul, 1993, s. 577.

5 Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf," *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, M.E.B. Yay., İstanbul, 1986, s.153-154.

6 Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, haz. Ekmeleddin. İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994, s. 260.

7 Turgut Cansever, "Şehir", *Cogito*, 8 (1996), s. 125.

8 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," *Vakıflar Dergisi*, 3 (1968), s. 67.

9 Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479.

10 Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13 (2005), s. 88.

yapılmıştır.¹¹ Osmanlı Devleti'nin İmparatorluk sürecine girmesiyle birlikte vakıf müessesesi son derece yaygınlaşmış; devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu hemen her konudaki kamuya ait hizmetler, vakıflar tarafından yürütülmüştür. Tanzimat'ın ilânına kadar, eğitim-öğretim hizmetleri, sağlık hizmetleri, belediye hizmetleri, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, hatta askerî alanda kurulan vakıflarla, dinî ve ahlakî açıdan toplumun yararlandığı her türlü hizmet, bu müessese tarafından sürekli ve kesintisiz bir şekilde sağlanmıştır.¹² Toplumun ihtiyaç ve problemlerine en geniş çapta cevap vermeye çalışan vakıf müessesesinin hizmet alanını bu şekildeki bir sınıflandırmayla sınırlandırmak ise elbette mümkün değil, bunun hakkıyla yapılabilmesi için, vakıflarla ilgili her tür doküman, belge ve vakfiyelerin incelenmesi gerekmektedir ki ancak bunun sonucunda bu müessesenin yaptığı hizmetlerin alanı sınıflandırılabilir.¹³

Vakıf müesseselerin Anadolu'da İslâm'ın yayılış ve yerleşmesinde, Türk-İslâm kültürünün gelişmesindeki payını ve yerini, bu kurumların sosyo-kültürel tarihlerini ve Anadolu'daki müslüman toplumun hayatına katkılarını öğrenmek ve tatminkâr cevaplar verebilmek için bu müesseselerle alakalı vesikalar üzerinde tahliller yapmak; sadece Türk-İslâm medeniyetinin¹⁴ ulaştığı evrensel boyuttaki medeniyet inşâ rolünü değil aynı zamanda bu araştırmalar sayesinde vakıf müesseselerinin hukukî ve tarihî bakımdan kaydettiği mesafenin yanı sıra, tarihimizin her şubesini aydınlayabilecek yeni vesikalar elde edilmiş olacaktır. İktisadî tarih, içtimâî tarih, şehir tarihi, iskân tarihi, tarihî topografya, idârî ve malî tarih, dinî tarih...hulâsa eski Türk cemiyetinin dâhili bünyesini, muhtelif içtimâî tabakaların hayat şartlarını, hukukî, içtimâî münasebetlerini bize gösterecek bütün tarih şubeleri bundan en büyük istifadeyi temîn edecektir. Şehirlerin nasıl iskân edildiğini, yeni mahallelerin nasıl teşekkül ettiğini, muhtelif sanat mensuplarının nerelerde temerküz ettiğini, muhtelif ticarî faaliyetlerin inkişâf derecesini, muhtelif halk tabakalarının hayat seviyelerini, eşya ve para kıymetlerini, muhtelif vergilerin mahiyetini, ilmî ve dinî müesseselerle içtimâî yardım müesseselerinin inkişâfını elbette bu vesikalar anlatacaktır. Daha ziyade askerî ve siyasî vakaları, hükümdarların ve büyük ricâlin hayat ve sergüzeştlerini anlatmakla iktifâ eden kroniklerin, arada bir tesadüf kabilinden bahsettikleri umumî hayatı yani cemiyetin hakiki bünyesi asıl bu vesikalar sayesinde öğrenebilecektir. O halde medeniyet tarihimizin birçok meçhûl cephesini gösterecek olan bu vakıf vesikaları üzerinde sağlam bir plânla çalışmaya ve yukarıda arz edildiği gibi bütün bu alanlarda vakıf vesikaları birinci dereceden en mühim tarihî kaynaklar olarak yalnız millî tarihimize değil, bütün dünya tarihine büyük bir hizmette bulunmuş olacaktır.¹⁵

OSMANLI VAKIF MEDENİYETİ

Osmanlı coğrafyasını bir uçtan öbür uca doldurup süsleyen, eserleriyle ülkenin îmân, irfân, ümrân, sosyal ve ekonomik hayatının gelişmesi için büyük hizmetler vererek¹⁶ şehirlere damgasını vuran medeniyet sentezinin yüzyıllar boyunca maddede şekil bulmuş en mücessem hâli olan vakıfların geride bıraktığı eserler, başta şehirlerin kuruluşunda, siluet ve mimarîsinin

11 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," *Vakıflar Dergisi*, 3 (1968), s. 67.

12 Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s. 2.

13 Bahaeddin Yediyıldız, "Müessese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi," *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), s. 21.

14 *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Türk-İslam Medeniyeti İlimi Araştırmalar Enstitüsü Yayını, 2 (2006).

15 Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü," *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 1-3.

16 Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.

oluşumunda ancak daha önemli ve sürdürülebilir bir alan olarak ictimâî hayatın hemen tamamına nüfûz eden bir tekevvünün temel taşıyıcısı olmuştur.¹⁷ Osmanlı Devleti'nin fetih ve yayılma sürecinde vakıflar, yeni fethedilmiş şehirlerin İslâmlaştırılmasında mühim roller üstlenmiştir. Sınır bölgelerine zâviyeler kurarak yerleşen, oralarda ticarî ve zirâî faaliyetlerde bulunan, ülke topraklarını genişletmek amacıyla bölgeleri kolonize eden sûfîler¹⁸ ve diğer müslümanlar bu vakıflar tarafından desteklenmiştir. Bunun yanında diğer hayır kuruluşlarının da yine vakıflar yoluyla bölgeye götürülmesi iktidarları meşrulaştırıyor ve güçlendiriyordu. Böylece bir bakıma vakıfların fetih ve iskân politikası açısından siyasal işlevi kendiliğinden ortaya çıkmış oluyordu. Zira cemaat karşısında adaletin teminatı olarak Osmanlı sultanları ve hânedan üyeleri, ayrıca müslümanların tamamı, vakıf yoluyla fakirlere yapılan yardımı ya da daha geniş anlamda bir insanın ihtiyacını gidermeyi insanî görevlerinin bir bölümü telâkki ediyordu. Bu geniş hizmetler ağının sürdürülebilirliğini sağlamak için İslâm dünyasının şehirlerinde çeşitli ticarî binalar, dükkânlar, gıda satış yerleri, üretim atölyeleri, hamamlar ve kahvehâneler tesis edilmiş ve değirmenler, fırınlar, yağ sıkma makineleri gibi mal varlıkları bağışlanmıştır. Vakfın gelir kaynakları arasında, hem kiralar hem bahçe ve bostanlardan aynî ödemeler yoluyla gelir sağlayan tarım mülkleri de vardı. Buna bütünüyle köyler ya da köyün bir kısmını ve hânût, mezraa, çiftlik, tarım arazisi parçaları da eklemek gerekir. Ayrıca hayvanlar, aletler, gemiler, hatta köleler gibi menkul mallar da vakfedilmiştir. Osmanlılar bir beylikten doğup cihâşümûl bir devlet haline gelirken diğer müslüman devletlerin büyük bir kısmını da yönetimlerine dâhil etmiş ve daha evvel bu ülkelerde kurulan vakıf sistemlerini koruyarak zenginleştirmiştir.¹⁹

Osmanlı devlet ve toprak düzeninin en önemli unsurlarından birini oluşturan vakıflar, toprak hukuku dışında sosyal, ekonomik ve kültürel amaçlar taşımıştır. XVIII. ve XIV. asırlarda, Osmanlı toprak varlığının çok büyük bir kısmının, vakıf topraklardan meydana geldiği görülmektedir. Osmanlı devlet düzeninde hayrî, dinî, iktisâdî, ictimâî ve kültürel nitelikteki kamu hizmetlerinin önemli bir bölümü, vakıflar eliyle görülmüş, bunların finansmanını vakıflar sağlamıştır. Vakıf, Osmanlı devlet düzeninin, günümüzün çağdaş devlet anlayışından yüzlerce yıl evvel, kendisine intikal eden sistemi geliştirdiği, sosyal dayanışma ve yardımlaşma, sosyal adalet ve hatta sosyal devlet fikrini simgeleyen abidevî bir kurumdur. Bu açıdan Osmanlılar dönemi, bir anlamda "*vakıflar dönemi*"dir. Bu dönemde kamu hizmeti niteliğindeki pek çok ictimâî, dinî, kültürel ve iktisâdî kamu hizmetleri, vakıflar tarafından yapılmıştır. Osmanlı kültür yapısı ve özellikle bu yapıya damgasını vuran İslâm dini, insanları hayır işlemeye, birbirlerine iyilik etmeye, sırf kendi bencil menfaatlerini değil başkalarını da düşünmeye özendiriyor; bu suretle varlıklı kimseleri servetlerinin belli bir kısmını fakirlere yardım amacıyla ayırmaya davet ediyordu. Böylece Osmanlı toplum düzeninde fertler arasında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmayı adetâ bir kural haline gelmişti. Bu müesseselerin arasında da bilhassa sosyal nitelikli hayrî vakıflar özel bir yer tutuyordu. Kamu yararına kurulan hayrî vakıflarda kural, vakıf malın kendisinden veya gelirinden herkesin veya sadece fakirlerin yararlanmasıydı.²⁰

Vakıflar, Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal, ekonomik ve kültürel hayattaki rolü bugün tahayyül edilemeyecek kadar geniş alanlara yayılmış ve fonksiyonları itibarıyla insan ve sosyal hayatın bütün cephelerini kuşatmıştır. Şu ifade vakıfların toplum hayatındaki yerini açıklamaktadır: "*Osmanlı İmparatorluğu devrinde pek büyük bir inkişafa mazhar olan vakıflar sayesinde*

17 Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *Istanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13 (2005), s. 88.

18 Ömer Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 279-304.

19 Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479.

20 Fikret Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Vakıf Haftası Dergisi*, 5 (1987), s. 165.

*bir adam vakıf bir yerde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir medresede hocalık yapar, vakıf idaresinden ücretini alır ve öldüğü zaman kendisi vakıf bir tabuta konur, vakıf bir mezarlığa gömülürdü.*²¹ Görüldüğü üzere Osmanlılarda vakıf, bir insanın doğumundan ölümüne kadar, hata ölümünden sonra da etkili olan ve beşerî hayatın bütün gereklerini ve ihtiyaçlarını karşılayan sosyal yardımlaşma müesseseleridir.²²

Bazı araştırmalara göre, Osmanlı döneminde kurulan vakıf sayısı, *yirmialtıbin*'in üzerindedir. Vakıfların Osmanlı döneminde bu kadar çok tutunmasının başlıca üç sebebi vardır; birinci sebep, tamamen dinî nitelikte olup, vakfı kuranın Allâh'ın rızasını kazanma fikrine dayanan İslâm dinî, herkese iyilik yapmayı, fakirlere zekât ve sadaka vermeyi, bu arada bilhassa kalıcı eserler bırakarak ahiret hayatına hazırlanmayı emreder. Bu kültürde, insanların en çok ihtiyaç duyduğu şeyi vakfetmek, vakıfların en hayırlısıdır. Vakıf, hayır eserleri arasında en kalıcı olduğu için, birçok kişi, başkalarına hayır ve iyilik etmeyi, malvarlığının bir kısmını vakfetmek suretiyle bulmuştur. Osmanlı döneminde yaptırılan hayır kurumlarının birçoğu, temeli dinî ve uhrevî olan böyle bir inanç ve îmân faktöründen kaynaklanmıştır. Osmanlı döneminde vakıfların çokluğunu açıklayan ikinci sebep, devletin, birçok kamu hizmetinin vakıflar eliyle yapılmasını destekleme ve özendirme politikasıdır. Devlet, kamu hizmetlerinin süreklilik ve güvenliğini, yol emniyetini, Türk-İslâm kültürünün özellikle yeni fethedilen topraklarda yayılmasını, yerleşmesini, vakıfların kurulmasını kolaylaştırmak, desteklemek ve özendirmek suretiyle sağlamıştır. Osmanlı döneminde çok sayıda vakıf kurulmasının üçüncü sebebi, aile vakıflarının kurulmasına izin verilmiş olmasıdır. Vakfı oluşturan mallar, Osmanlı hukukunda Allâh'ın mülkü hükmünde olduğundan, bunların devlet tarafından müsaderesi²³ caiz değildir.²⁴ Yüksek mevkideki memurların yönetimden düşmeleri halinde bunlar tarafından daha önce kurulmuş bulunan aile vakıflarına hayatlarında veya ölümlerinden sonra dokunulamıyor, böylece ailenin ekonomik geleceği güvence altına alınıyordu.²⁵ Ayrıca, aile vakıflarının kurulmasına izin verilmesi, vakfedenden sonra aile servetini idare edecek ehliyesiz kimselere karşı, aile servetini koruma amacı güdüyordu. Nihayet, vakfedilen malların satılması, başkalarına devredilmesi mümkün olmadığı için vakfedenin ölümünden sonra vakfın mallarından yararlanacak olan yakınlarının fakirlik ve yoksulluğa düşmeleri de bu yolla önlenmiş oluyordu.²⁶

Osmanlı toplumunu oluşturan aile, grup veya zümrelerden her biri kendi üyeleri arasındaki bütünleşme ve kaynaşmayı sağlamak üzere vakıflardan yararlanırken, daha geniş düşünce ve imkânlarla sahip olanlar, zümreler arasındaki yakınlaşma ve bütünleşmeyi sağlamak amacıyla vakıflar kuruyorlardı. Vakıf sistemi, aynı bölgeye yerleşen değişik statü ve özelliklere sahip

21 Esat Arsebük, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku I*, İstanbul, 1938, s. 298.

22 Adnan Ertem, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 36 (2011), s. 35.

23 *Müsâdere*, mal varlığının bir kısmının alınmasını içerirdi. Ölen ya da idâm edilen vezir ve beylerbeylerinin nakit servetleri, değerli eşyaları, silahları, hayvanları ve askeri araç gereçleri kamu adına müsâdere edilirken, emlâk ve akar niteliğindeki mirasın büyük bölümü varislerine bırakılırdı. Önemli bir varlık bırakmadan ölenlerin varislerine de devlet tarafından maaş bağlanırdı.

24 Hasan Yüksel, "Vakıf-Müsâdere İlişkisi-Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı", *The Journal of Ottoman Studies*, 1992, s. 392-424

25 Mehmet Karataş, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsâdere Uygulamaları", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/26/195.pdf>. "17. yüzyılda müsâdere uygulamaları daha da yaygınlaştı. Taşra yöneticileri, giderleri karşılamak, sadrazama ve padişaha değerli hediyeler sunabilmek ve kazanç sağlamak için yörelerindeki zenginlere müsâdere uygulamaya başladılar. Hatta bu usul merkezî yönetimce de benimsenmesi neticesinde vezirler ve diğer taşra yöneticileri mallarının ellerinden alınmaması için hileli aile vakıfları kurup bu vakıfların idarelerini kendi soylarına bıraktılar. Bunun neticesinde 18. Asırda müsâdere uygulamalarında görülebilir bir azalma meydana geldi. Ancak ecdadımızın kurduğu vakıfların tamamı malların müsâdere edilmekten kurtarılacak için kurulan vakıflar olduğu söylenemez. Çünkü böyle olsaydı yapılan hayır kurumlarının küçük, bunlara vakfedilen gelirlerin çok daha fazla olması gerekirdi. Hâlbuki durum tam tersinedir." Bakınız sayfa; 228.

26 Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları...", s. 197.

olan grupları birbirleriyle uyum ve beraberlik içinde tutan önemli bir kuvvet olmuştur. Bu işlevi yerine getirirken sosyal bütünleşmenin somutlaşmış örneği olan vakıf külliyelerin, toplumdaki kaynaşma ve işbirliğinde oynadığı rolü unutmamak icab eder. Bu vakıf külliyesi sayesinde aynı kültürel değerleri ve aynı davranış normlarını benimseyen halk müşterek kimliğine kavuşuyor ve böylece sosyal bütünleşme yaygınlaşıyordu. Osmanlı külliyesi sadece ibadet yeri, öğretim merkezi ve fakir mutfağı olmayıp, çevrelerinde başka toplantı yerlerinin gelişmesine önyak olduğu için, sosyal ve kültürel bütünleşme temin ediliyordu.²⁷ Vakıf külliye sayesinde milli şahsiyet teşekkül ederken aynı zamanda sosyal ve milli bütünlük kazanılıyordu.²⁸

Osmanlı Devleti tarihine göz atıldığı takdirde bu devasa İmparatorlukta, modern devlet anlayışına göre kamu hizmetleri niteliği taşıyan birçok toplumsal vazifenin vakıf yoluyla yerine getirildiği müşahede edilecektir. Kamusal alana ait hizmetlerin hemen hemen tamamının vakıflar tarafından finanse edilip teşekkül edilen kurumlar tarafından giderildiği hususu yukarıda açıklanmıştı. Devletin sadece iç ve dış güvenliği sağlayıcı ve adalet dağıtma gibi kamu hizmetleri dışındaki bütün görevlerin vakıflar aracılığı ile yerine getirilmesi devletin kamu harcamalarına ayırdığı payın azalmasına neden olmuştur. Hazineden kamu harcamalarına aktarılması gereken payın, savunma harcamalarında kullanılması Osmanlı Devleti ordusunun, donanmasının daha güçlü olmasına ve savaşlarda daha başarılı sonuçlar almasına neden olmuştur. Devletin düşman karşısında başarı kazanması, toplum psikolojisini etkilemekte ve devlet-millet bütünleşmesine etki etmektedir. Modern devlet anlayışında devletin görevleri arasında yer alan, "şahısların zarurî ihtiyaçlarının karşılanması" görevi, İslâmî umdeler doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nde vakıflar eliyle yerine getirilmiştir.²⁹ Devlet ise daha ziyade bu toplumsal mutabakatı geniş hizmet organizasyonlarının sevk ve idaresini yerine getirmek ve sû-i istimâllerin önüne geçmek vazifesini derûhte etmiştir.

SEREZLİ ABDÜLKERİM OĞLU ÇOBAN/GAZİ MUSTAFA PAŞA

Asıl adı Mustafa bin Abdülkerim³⁰ olup Bosna'lı ya da Arnavut kökenli olduğu hakkında muhtelif rivayetler mevcut olan Çoban Mustafa Paşa,³¹ evvelâ Osmanlı Türklük dehâsının bir tezâhürü olan çağın en önemli mektebi, Enderûn-ı hümayân'a,³² ardından Yeniçeri Ocağı'na³³ alındı. Şahsiyetinde bulunan yüksek meziyetlere göre kendisini yetiştirerek; Fatih Sultan

27 Mehmet Genç, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisâdî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 42 (2014), s. 9-18. "Osmanlılar, devletlerine "devlet-i âlîyye-i ebed müddet" adını vermişlerdi. Osmanlı devleti bu adı hak edencesine uzun yaşamış siyasî sistemlerden biri olmayı, oluşturduğu sosyal-iktisadî düzen sayesinde başarmıştır. Bu düzenin idamesinde vakıfların hayatî denilecek çok önemli katkıları oldu. Ama Osmanlı düzeni de aynı derecede önemli katkıları ile vakıf kurumuna yepyeni boyutlar kazandırmayı başarmıştır." Şehir ve Vakıf ilişkisi ile alakalı olarak şu makaleye de bakılabilir: Alpaslan Alişaoğlu, Abdullah Uğur, "Osmanlı Şehri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), s. 203-226

28 Süleyman Hayri Bolay, "Vakıfların Dünkü ve Yarınki Rollerini", *I. Vakıf Şurası*, Ankara, 1986, s. 19.

29 Ertem, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar...", s. 43.

30 TSMA.D, 7003, s. 5. Vakfiyede ismi "Gazi Mustafa Paşa bin Abdülkerim" geçmekle beraber bir yerde "Mustafa bin Abdülmü'in" olarak geçmektedir. "El-Mu'in"; Allâh'ın esmâ-i hüsnâsından "kullarına yardım eden, nimet veren; yardıma muhtaçlara yardım eden" manalarına geldiğinden dolayı kanaatime göre bilhassa bu vasıfa yani Allâh'ın kendisine verdiği in'âmı paylaşmayı seven bir gönül insanı olmak sıfatıyla bilinçli bir tercihle Abdülmü'in ismi kullanılmıştır.

31 "Yunanistan Serez'in Anfipoli köyü doğumlu Abdülkerim'in oğlu Mustafa Paşa..." Mehmet Z. İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu İstanbul-Edirne 9-11 Mayıs 2012*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 159-160.

32 Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1999, s. 251.

33 Ahmet Elibol, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Akademik Bakış*, 3/5 (2009), s. 21-40.

Mehmet, Sultan Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman saltanatı dönemlerinde değişik idarî görevlerde bulundu. Osmanlı tarihçilerinden Hammer, Serezli Abdülkerim oğlu Mustafa Paşa'nın 1489 tarihinde Sultan Bayezid'in Roma'da Vatikan'a sığınan ve Aziz Angel Kalesi'nde tutuklu bulunan kardeşi Cem Sultan'ın öldürülmesi hususunu Papa VI. Aleksandar Borciji ile görüşmek üzere Roma'ya Padişah'ın özel yetkili elçisi olarak gönderildiğini ifade etmektedir.³⁴

Mustafa Paşa, 1495'te Avlonya, 1497'de Gelibolu Sancakbeyliği ve 1498'de Rumeli Beylerbeyliği'ne tayin edildi. 1499 yılında, Osmanlı-Venedik Harbi'nde İnebahtı Seferi'ne ve 1514 yılında Çaldıran Seferi'ne katıldı. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Belgrad Seferi sırasında Belgrad'a Tuna tarafından saldıran kuvvetlere komutanlık yaptı. Gazi Mustafa Paşa 1522'de serdar olarak donanmanın başında Rodos Seferine katıldı. Mısır Valisi Hayırbey'in vefatından sonra yerine Mısır Valiliği'ne tayin edildi ve altı aydan fazla görevine devam eden Mustafa Paşa, Mısır'da patlak veren isyanı bastırmada başarı gösterdiği için İstanbul'a geri çağırılarak yerine Güzelce Kasım Paşa³⁵ atandı ve kendisine II. Vezirlik görevi tekrar tevdi edildi. 1529 yılında Viyana seferine gitmek üzere hazırlık yaptığı bir sırada İstanbul'da vefat etti³⁶ ve kendi adına inşâ ettirdiği en büyük vakıf eseri olan Gebze'deki külliye'nin bir bölümünü teşkil eden türbesine defnedildi.³⁷

DAMAT/BÂNÎ MUSTAFA PAŞA

Devşirme olarak sarayın Enderûn Mektebi'nde başlayan bir hayat hikâyesi, ardında tarihe mal olmuş bir şahsiyet ve mâmelekini vakfetmek suretiyle geniş bir coğrafyada insanlığa hizmet etmeyi kendisine gaye edinen Çoban Mustafa Paşa, Osmanlı vakıf medeniyetinin asırlara hükmeden nümûne-i imtisâl bir şahsiyeti olarak karşımız çıkmaktadır. Rumeli Beylerbeyliği görevinde olduğu sırada Sadrazam Pirî Mehmed Paşa'nın arzusu ve tavsiyesiyle Yavuz Sultan Selim tarafından III. vezirlik makamı kendisine tevdi edildi. Yavuz Sultan Selim'in kızlarından Şehzâde Sultân³⁸ veya Hafsa Sultân³⁹ ile evlenerek saraya damat oldu.

Esas zenginliğini Sultan Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yapılan temliklere borçlu olan Mustafa Paşa yaptırdığı her eser için zengin vakıflar tesis etti. Gebze mahallindeki Elmacık tımarına bağlı Sancak Beyi Çiftliği ve Alaca Kilise denilen meranın bu dönemde kendisine verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Çoban Mustafa Paşa saray damadı oluktan sonra⁴¹ ekonomik gücünü arttırdığı⁴² ve bu iktisadî gücü Osmanlı vakıf medeniyetinde emsâline sıklıkla rastlanacağı gibi vakıf kurmak ve bu sayede bu iktisadî gücü kan bağıyla aile fertlerine aktardığı, vakfiyesine koydurduğu şartnâme ile garanti altına almıştır.⁴³ Vakfi

34 İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa...", s. 159-160.

35 Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, s. 317-318.

36 İsmail Hâmi Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 13.

37 Fatih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), s. 67.

38 Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 68.

39 İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa...", s. 160.

40 Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 69.

41 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 34.

42 Yavuz Sultan Selim'in kızlarından Şehzade Hanım sultan ile evlenen ve Damat lakabını Mustafa Paşa bu evliliğin bir sonucu olarak II. Vezirliğe yükselmiştir. Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 68.

43 TSMAD, 7003, s. 1-80. Çoban Mustafa Paşa vakfiyesine koydurduğu bu şarta göre; "...tevlilyeti kendisinin derûhde ettiğine, vefatında evladının ersedine ve nesli munkariz olunca azadlılarından en salihine ve bunların da munkariz olması halinde tevlilyetinin hakim tarafından en münasibine tevcihine dair..." maddesi ile uzun süreli iktisadî gücün devam

yapan kişinin ve ailesinin bu uzun süreli iktisâdî menfaatlerinin korunduğu⁴⁴ ve zaman zaman aile fertlerinin yahut vakıf mütevellilerinin bu menfaatler dolayısıyla anlaşmazlığa düştükleri gerçeği meselenin ayrı bir cephesini ifade etmektedir.⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğunun imâr politikasına uygun olarak Bânî Mustafa Paşa, hanedana mensup bir damat olmak sıfatıyla kendisine verilen geniş iktisâdî imkânları hem Rumeli hem de Anadolu topraklarında inşâ ettirdiği yapılar ve bu yapıların kamuya hizmetinin devam ve temadisi için kurduğu vakıflar sayesinde adından sıkça bahsettirmiştir. Makedonya'da Mustafa Paşa Camii ve İmâret Vakfına ait camii, mescit, imâret, medrese, mektep, han, hamam, su, kemeri, köprü, konak, konut, değirmen ve dükkân gibi yapıların yanında, vakfa akar olarak vergiden muaf köyler, temlikler, çiftlik arazileri, mezzarlar, bahçeler, bağlar, yaylalar, baltalıklar, korular, ormanlar, kestanelikler ve ekin arazileri bulunmaktadır. Mustafa Paşa'ya ait menkul ve gayr-ı menkuller, aile ve icar vakfı olarak iki grupta zikredilen vakıf yapı ve arazileri buldukları kaza ve nahiyelere göre ayrıntılı bir şekilde tasnif edilerek yerli ve yabancı akademik çalışmalara mevzu olmuştur.⁴⁶

Çoban Mustafa Paşa'nın Rumeli ve Anadolu cihetlerine ait vakfiyede kayda geçirdiği mal varlıklarının çokluğu hakikaten nüfûz ettiği iktisâdî gücün nispetini gözler önüne sermektedir. Edirne, Gebze, Eskişehir Seyidgazi kasabası⁴⁷ başta olmak üzere, Yalova, İzmit, Balat, Filibe, Prevadi, Selânîk Tırhala, Tekirdağ, Çirmen, Çorum Osmancık, Gerece, Bursa Kete⁴⁸ kasabası, İstanbul Boğazkesen, Silistre,⁴⁹ Makedonya Üsküp, Balyabadra ve Rodos Adası'nda yaptırdığı cami, mektep, medrese, imâret, zaviye... gibi hayrat için hudud ve evsafı yazılı hâne, han, hamam, oda, bahçe, bostan ve mezra vs. ile bir milyon gümüş akçe⁵⁰ bunun en açık misâlidir. Vakıf muhasebe kayıtlarından da anlaşılacağı üzere bu muhtelif miktarlardaki gayr-ı menkullerin gelirleri, satış ve kiralari, nakit para ve hayvan menkullerinin değeri oldukça yüksek bir meblağ tutmaktadır. Sadece Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve İmâreti Vakfı mütevellilerinden Osman Ağa, Mehmed Efendi, Mehmed Ağa, Abdullah Ağa, Abdulkadir Efendi ve Süleyman Ağa dönemlerinde camii, imâret ve medrese evkafının varidat ve masrafları incelendiğinde vakfın gelir gider ve hâsılâtına dair mühim bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.⁵¹

etmesi amaçlanmıştır; bu aynı zamanda vakfın iktisâdî gücünü referans alan hizmetlerin devam ve temadisine de sebep olmaktadır.

44 Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu'da İslâm...", s. 158.

45 TSMAD, 3881. "Üsküb'de Gazi Mustafa Paşa Vakfı mürtelikleri, imâm, hatib, müezzin, cüzhân, bevâb ve sairinin, Gazi Mustafa Paşa Vakfı tevliyyetine merhum Süleyman'ın kardeşi Mustafa'nın oğlu tâyin edilmiş de Süleyman'ın oğlu Hüseyin ondan daha ziyâde vakıf işlerini tedvîre ehil olduğundan bahisle nisfiyet üzere tevcihi istirhamını havî mazhar..."

46 İbrahimgil, "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa...", s. 159-180. Adı geçen makalede Mehmet Z. İbrahimgil; "Mustafa Paşa'nın vakıf mallarını ve akarlarını en ayrıntılı şekilde açıklayan belge, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 632. Defter/8, sayfa 462-468'de yer alan Mustafa Paşa Camii ve İmâreti'ne ait hicrî 920/miladî 1514 tarihli vakfiyedir." kaydını düştükten sonra, vakfiyenin bir örneğinin Makedonya Milli Arşivi'nde olduğunu ve ilk olarak Gliša Elezoviç tarafından kısmî olarak Sırpça yorumlandığından bahseder.

47 TSMAD, 1320, s.1-8. "Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze ve Eskişehir'deki cami ve imaretinin, dergah-ı ali kapıcılarından Mustafa Bey tahvilinden ve Darüssaade Ağası ve vakıf nazırı Hacı Mustafa Ağa marifetiyle eski seneler muhasebesinden, muhtelif mukataalardan ve müteferrik emvalden tahsil edilen geliri ile, medrese müderrisi, muidi, talebeleri ve ferası, cami hademe-i hayratı, Rumeli'de Hisarlı'daki muallimhane hademesi, katip ve tahsildâr ve evkâf zabıtları aylıkları, mutfak harcamaları ve saireden ibaret masrafları, faizli ve faizsiz emvalden muhtelif kimseler zimmetlerinde olan mebalîğ..."

48 TSMAD, 3557, s. 1-2. "Kete kasabasında, Çoban Mustafa Paşa vakfından olup iki yahudi uhdesinde bulunan, İstanbul'da Çelebizâde mahallesindeki hanların, üst ve alt katların, bodrumları ve matbahların 997 Ramazan bidayetinden 1014 senesi Şevval'in nihayetine kadar icarları hakkında..."

49 TSAME, 642, dosya, 277. "...Gebze'de vaki merhum Çoban Mustafa Paşa Evkafı'nda Silistre'de kaim Çifte Hamam'ın katibi iken vefat eden Carullâh yerine Derviş namındaki şahsın katip tayin edildiği hakkında berat sureti"

50 TSMAD, 7003, s. 1-80.

51 TSMAD, 1320, TSMAD, 1373, TSMAD, 1687, TSMAD, 1786, TSMAD, 3660, TSMAD, 4289. Topkapı Saray Müzesi Arşivi'nde bulunan ve sadece numune olarak bir kaçını zikrettiğim bu defterler –otuz yakın defter–

GEBZE ÇOBAN MUSTAFA PAŞA CAMİİ İMÂRETİ VE VAKFİYESİ

İmâret, "bir ülkeyi imâr etme" anlamına işaret ettiği için fiziksel anlamda uygun bir kavram olarak düşünülebilir. Ancak vakıflar yoluyla bunların dışında ve ötesinde çok farklı alanlarda insanlara maddî ve mânevî hizmetler sunulmuştur. Vakıfların hizmet alanları arasında hacca gidemeyenleri hacca göndermek, fakir aile kızlarının evlilik çeyizlerini satın almak, esirleri hürriyete kavuşturmak, seyyâhlara yiyecek ve giyecek temin etmek, ülkelerine dönebilmelerini sağlamak, sokakları düzenlemek, kaldırımları yapmak gibi faaliyetlerden bahsedilmekte ve amaçlarının sürekli çeşitlendiği görülmektedir. Çünkü vakfın en ziyade makbulü insanların en çok ihtiyaç duyduğu alanlarda yapılanıdır. Bu ihtiyaçlar bölgeden bölgeye ve zamana göre değişmiştir. Bundan dolayı vakıf olgusunu bütünlüğü içinde anlamlandırabilecek en iyi tanımlama "*hayrat sistemi*"dir. Bilhassa Osmanlı dönemine ait vakıflarla ilgili belge koleksiyonlarında ve başta tarih kitapları olmak üzere diğer eserlerde Türkler'in hayrat kavramını bilinçli bir şekilde kullandıkları, bunu devletin ve toplumun bir sistemi halinde işlettikleri görülmektedir. Neticede hayratın bütün İslâm dünyasında toplumsal bir ruh haline geldiği söylenebilir. Vakıfların tamamının hem dinî ve felsefî temelini hem de uygulama biçimini açıklayabilen bu sistem, 200 yıllık değişim sürecinden sonra -bugün halkın hâfızasında tam olarak yaşamasa da- özellikle Türkiye'de birçok insanın davranışını etkilemiştir.⁵²

Çoban Mustafa Paşa'nın en önemli hayratı olan ve kendi adıyla bilinen Çoban Mustafa Paşa Camii ve İmâreti, Gebze tarihi açısından XVI. yüzyıldan günümüze kalan en önemli eserdir. Yavuz Sultan Selim tarafından kendisine temlik edilen Gebze ve çevresini yatırıma dönüştürerek⁵³ cami, hân, tabhâne, paşa odaları, hânkâh, imâret, medrese, kütüphâne, hamam ve türbeden oluşan külliye'nin XVI. asrın değişen ihtiyaçları ve devletin imâr politikasının bir tezâhürü olarak menzil külliyelerinin konaklama ve ticarî etkinlik planlamasına uygun olarak inşâ edildiği ortadadır. Keza külliye kavramı, sosyal amaçla inşâ edilen kamusal nitelikli yapılar topluluğunun da bir ifadesi olarak, inşâ edildikleri dönemde, ilimden, sosyal ve kültürel hayattan dünya görüşüne, toplum sağlığının korunmasına kadar çok yaygın etkileri olduğu görülmektedir. Türk- İslâm devletlerindeki imâr geleneği nedeniyle geniş bir coğrafyaya yayılan külliyelere çeşitli dönemlerde farklı anlamlar yüklenmiştir. Bilhassa Osmanlı klasik döneminde, görünen işlevsel yararlarının ötesinde anlamlar yüklenmiş; devletin resmî ideolojisini taşıyan, siyasî ve ekonomik gücünü temsil ettiği kadar, manevî varlığını da halkın gözünde maddeleştiren oluşumlar halinde ortaya çıkmaktadır.⁵⁴ Çoban Mustafa Paşa'nın da mühim bir menzil külliyesi inşâ ettirerek bu anlayışa hizmet ettiği ve vakfetmek suretiyle de Osmanlı vakıf medeniyetinin bit tezâhürü olarak sosyal yardımlaşma ve dayanışma, sosyal adalet ve hatta sosyal devlet fikrinin bir nümûnesi olarak tarihî bir icraat gerçekleştirdiği aşîkârdır.

Mustafa Paşa Külliyesi'nin merkezinde cami-i şerîf bulunur; hatta şöyle demek daha doğru olur; birinci derecede cami -veya mescit- ikinci derecede ise onaltı hücreli medrese ile bunlara bağlı olarak kervansaray/hân, on üç hücreli hânkâh, oniki sûfî hücresi, sıbyan mektebi,

incelendiğinde, geçmiş bakiyeleriyle, mahsulat ve müşaheret, han, bostan, hamam, değirmen, odun, balık dalyanı ve dükkanların icarelerinden ve zemin mukataasından, muhtelif mukataalardan, çeşitli mallardan elde ettiği varidat ile vazifelere, cami hademesin, Gebze eczahanlarına, imâret hademelerine, evkaf zabitlerine, Selanik, Eskişehir, Edirne ve Rumelihisar hüddamına, duâğulara, matbah hademesine, zahire ve erzaka, çeşitli ihtiyaçlara dair masraflar, gelir ve giderler ışığında önemli bilgilere ulaşılacaktır.

52 Yedi yıldız, "Vakıf...", s. 479-486.

53 Müderisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 71.

54 M. Gözde Ramazanoğlu, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3 (2008), s. 333-344.

darüşşifa, bimarhâne, yolcu ve misafirlerin konaklama ve istirahati için tabhâneler, ahır, kiler, mutfak, yemek odası/salonu, fırın, odun anbarı, kütüphâne ve türbe ile imâret, hamam, çeşme, şadırvan gibi diğer yapılar yer alır. Eski Gebze'de/Eskihisar'da fırınlar ve Ali Bey Çiftliği, Elmacık tımarına bağlı Sancak Beyi Çiftliği, Alaca Kilise olarak zikredilen meralık arazi; ayrıca görevlilerin kalması için meşruta binaları⁵⁵ ile dükkânlar, çeşitli konutlar, arsalar, yazlık ve kışlık evler gibi akar olarak vakfiyede sınırları ayrıntılı olarak belirtilmiş yapılar da külliyenin tamamlayıcı parçaları olarak kabul edilebilir.⁵⁶XVIII. yüzyıla ait bir arşiv malzemesinden Filibe kadısı ile vakıf mütevellisine yazılan bir hükümden Gebze imâreti için Filibe'de değirmenler; Edirne kadısına yazılan bir hükümden de Edirne'deki İki Kuyulu Hân'ın külliye vakfedildiği⁵⁷ Yunanistan Balyabadra'da⁵⁸ akarlar,⁵⁹ Kocaeli Karamürsel'de⁶⁰ hamam, İstanbul ve Selânik'te⁶¹ de muhtelif oda ve hânların Çoban Mustafa Paşa tarafından Gebze Külliyesi'ne vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Sosyal niteliği bakımından kayda değer vakıf hayrat eserlerinden imâretler, genellikle mutfak, yemekhâne, kiler, ambar, ahırlar ve misafirlerin yatacakları tabhâne odalarından meydana geliyordu. İmâretlerin işlevi vakfiyede belirtilen şartlara göre içinde bulunduğu külliyenin çalışanlarına, mektep ve medrese talebelerine, tekke ve zâviye dervişlerine, yörenin fakirlerine, zengin ve fakir bütün yolculara parasız yemek vermektir.⁶²Gebze Çoban Mustafa Paşa İmâretinde medrese öğrencilerine, külliye görevlilerine ve gelen bütün misafirlere günde iki öğün yemek verilirdi.⁶³İmparatorluk devri Gebze, asker, hac, surre, sefir ve ulak konaklamalarının ana merkezi ve dağıtım menzili olduğu ve "ulu yol" ya da "hâc yolu" olarak isimlendirilen Anadolu'nun sağ kolu, Üsküdar'dan başlayarak Gebze üzerinden geçtiği⁶⁴ düşünülecek olursa Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ne bağlı imâretin yoğunluğu, işlevi ve ehemmiyeti daha iyi anlaşılmış olur.

Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi'nde kütüphâne yerinin birden fazla mekân tahsis edilerek belirlenmiş olması bir hayli önem teşkil etmektedir. Vakfiyede ilmî faaliyetlere ve eğitime ciddi önem verilmiş; kütüphâne, medrese ve sibyan mektebi ile alakalı ayrıntılarına varıncaya kadar ihtiyaca kâfi gelecek personelin nitelikleriyle beraber dikkat edilmesi gereken hususlar belirtilmiş ve bilhassa külliye bünyesindeki kütüphâne için vakfedilen yazma eserler müellifleri ve cilt sayılarıyla beraber zikredilmiştir.⁶⁵Görünen o ki Türk-İslâm devlet tecrübesine sahip Osmanlılar ilmî hayata da bir hayli önem vermektedir. Tefsir, usul kitapları, şerhler ve fetvâ

55 Satılmamak şartı koşularak bir kişi veya kuruluşa verilen, miras olarak bırakılan mülk; cami vazifelilerinin ikâmeti için ayrılan binâ.

56 TSMA.D, 7003, s. 1-80. Kazasker Mehmed bin Ali el-Fenari tarafından aslına uygun olarak nakledilen Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi zeyilleriyle beraber 80 varak olarak Anadolu ve Rumeli'de kayıtlı olan vakıf malları gayet ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

57 Müderisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa...", s. 69.

58 Balyabadra, Yunanistan'da Mora yarımadasının kuzeybatısında büyük liman şehirlerinden Patras'ın Osmanlılar dönemindeki adı.

59 TSMA.D, 1834. "...Gebze'de Çoban Mustafa Paşa evkâfından, Balyabadra'da cabi olan Mahmud bu tasarrufunu Ömer bin Ali'ye ferağ ettiğiinden tevcihi ile berat ihsanı hakkında..."

60 TSMA.D, 1373, s.1-4. "Gebze'deki akarlardan, Gebze ve Karamürsel'deki hamam taksitlerinden..."

61 TSMA.D, 1272, s. 1-8. "Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki cami ve imaretinin, İstanbul'da Elvanzade odaları icarı, Selanik'teki oda icarları, han taksiti, mukataalar gelirleri ve saireden tahsil edilen varidat..."

62 Bahaeddin Yediyıldız, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açısından Tahlili", VI Vakıf Haftası, Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu (5-8 Aralık 1988), Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1989, s. 110.

63 TSMA.D, 7003 /1-80.

64 Yaşar Baş, "XVIII-XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gebze Menzihanesi", Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature And History of Turkish or Turkic, 8/5 (2013), s. 101-126.

65 TSMA.D, 7003 /1-80.

kitaplarının yanı sıra kelâm veya İslâm felsefesi gibi aklî düşünce ve tefekkürü dayanan kitapların medrese programında olması ve istifade edilmesi için kütüphanede onlarca cilt bulundurulması hem Osmanlı XVI. asır ilmî hayatıyla alakalı hem de Enderûn mektebinden yetişmiş bir devlet adamının ilme bakışını gösteren mühim bir tarihî belge niteliği arz etmektedir. Vakfiyede ve külliye'nin ana yapısında hem medrese hem de sûfî hücreleri ve hankâhların bulunması ise tam bir Osmanlı hoşgörüsünü ifade etmekle beraber aynı zamanda medreselilerle tekke erbabı arasında bir âhenk ve denge kurulmasının amaçlandığını da göstermektedir.

Birçok vakfiyede belirtildiğine göre medreselerde verilen dersleri okutmak için bazı camilere müderrisler, muhaddisler ve dersiâmlar tayin edilmiştir. Cami tedrisatında ve müslümanların nazarî ve amelî bilgi edinmesinde vâizler önemli rol oynuyordu. İslâm dünyasının her yerinde büyük bölümü vakıf halinde kurulan ve zengin vakıflarla beslenen farklı tarikatlara ait tekke, hânkâh ve zâviyelerdeki eğitim öğretim ise tasavvuf ağırlıklıydı. Her zâviyenin başında bir şeyh bulunuyor ve müridlerin eğitimiyle ilgileniyordu. Bu tarikatlar meydana getirdikleri mûsikî eserleri, âyin icrâları, halk dilinde kaleme aldıkları edebî ve tasavvufî eserler sayesinde kitlelerin dinî duygularını besleyen zengin bir kültür hayatı ortaya koymuştur. Camiler gibi tekkelerin kapısı da herkese açıktı; buralarda bedava yemek dağıtılıyor ve insanlar barındırılıyordu. Çeşitli İslâm ülkeleri arasındaki kültür değişiminde tekkelerin büyük rolü vardır. Arşiv belgelerine dayalı araştırmalar zâviyelerin birçok köyün çekirdeğini oluşturduğunu göstermektedir. Zâviyelerdeki şeyh ve müridler duâ, ibadet, zikir ve âyin gibi son derece disiplinli dinî ve kültürel faaliyetleri yanında sosyal yardımlaşmayı ve insanlara hizmeti meslek edinmiş kimselerdi. Bunlar misafirleri ağırlıyor, bizzat kendileri örnek teşkil etmek şartıyla temas kurdukları kişilerin ruhî eğitimleriyle uğraşılıyor, onları irfân sahibi kamil insan olarak yetiştirmeye çalışıyor. Öte yandan vakıf camileri, medrese ve zâviyeler zengin kütüphanelerle donatılmıştı. Medrese kütüphanelerinde daha çok Kur'ân, tefsir, hadis, fıkıh ve ahlâkla ilgili eserler, zâviye kütüphanelerinde ise tasavvufî eserler mevcuttu. Umûmî vakıf kütüphaneleri için hizmet görevlileri, kütüphaneye devam eden talebeye ders vermeleri, araştırdıkları konularda yardımcı olmaları için dersiâm, ders halifesi, muhaddis, şeyhülkurrâ, hattat vb. kişiler tayin edilmiştir.⁶⁶

Çoban Mustafa Paşa vakfiyesinde cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphâne, ahır, han, hamam, mutfak, fırın, odunluk, kiler... topyekûn vakıf personelinin görev ve hizmetlerinde liyakat esasına göre ilgililere vazife verilmesini, tevcih edilen hizmetlerde noksanlık ve ihmal gösteren kimselerin yerine ehliyetli kişilerin tercih edilmesini ve bu meselede vakıf mütevellilerinin yetkili olduğu; vakıf mütevellilerinin her birisinin erbâb-ı basiret olmasına ehemmiyet verilmesini; fukara hakları konusunda azami dikkat göstermelerini şart koşulur. Görevlilerin şer'î şer'ife ve vakıf şartnâmelerine muhalefet edildiği takdirde, derhâl görevden el çektirilmesini ve bunu yapmadıkları takdirde hakkını helal etmeyeceği belirtilir.⁶⁷

Osmanlı İmâret/hayrat külliyesi birbirini tamamlayan üç ana bölümden meydana geliyordu; külliye'nin ilk bölümü mâbed ve her seviyede eğitim öğretim kurumu ile sağlık kuruluşlarından, misafirhanelerden, çeşme, sebil ve şadırvanlardan, bahçeler, türbeler ve mezarlıklardan, aşevi vb. yapılardan müteşekkildi. Bunlar vakfın hayrat kısmını teşkil ediyordu. Külliye'nin ikinci bölümü dükkân, hân, hamam, çarşı ve bedesten gibi iş yerlerinden oluşuyordu. Bunlar birinci bölümdeki hizmet kuruluşlarına gelir sağlıyordu. Üçüncü bölüm ise öncekilerin dış çevresinde

66 Yediyıldız, "Vakıf...", s. 479-486.

67 TSMAD, 7003 /1-80.

yer alan meskenlerden ibaretti. Külliyelerin daha yapımına başlanmadan evvel inşaat alanına su getirmek üzere suyolları şebekesi kuruluyor, diğer birimlerden önce çeşmeler ve hamam yapılıyordu. Külliye'nin esas bölümlerinin inşâsından sonra vakıf kurucusunun türbesinin yapımı, diğer kişiler için mezarlık ve bahçeler tesisleriyle çevre düzenlemesi tamamlanıyor, böylece külliye'nin tabiatla uyumu sağlanıyordu. Türbelere "duâgû" denilen kimseler görevlendirilmişti. Bunlar türbelerin bakımıyla ilgileniyor, vakfın kurucuları için duâ ediyordu. İmâret külliye'nin bakımının yapılabilmesi, sağlıklı ve sürekli işletilebilmesi gelir kaynaklarına bağlıydı. Çünkü buralarda ücretlerini vakfın ödediği yüzlerce insan çalışıyordu. Bunların yanında veya çevresinde yer alan mülk meskenlerle külliye etrafında teşekkül eden mahalle ve semt tamamlanıyordu. Bir külliye'nin bittiği yerde diğerinin birimleri başlıyor, böylece büyük bir şehir dokusu ortaya çıkıyordu.⁶⁸Bu açıdan bakıldığında Mustafa Paşa Külliyesi'nin şehrin dokusunu bizatihi şekillendirdiği ve aradan geçen asırlar itibarıyla şehre kendi rengini ve desenini verdiği; klasik Osmanlı şehirlerinin hepsinde olduğu, Gebze için de Mustafa Paşa Külliyesi'nin şehrin en belirgin tamamlayıcı unsuru olduğunu söylemek zor olmayacaktır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin kuruluş ve gelişiminde oynadıkları rolün bir gereği olarak vakıflar, modern toplumlarda devlet tarafından gerçekleştirilen eğitim-öğretim, din, ticaret, sağlık ve belediyeceğe dair hizmetlerin şahıslar eliyle gerçekleştirilmesine zemin hazırlamışlardır. Vakfın bir müessese olarak kuruluş ve işleyiş esaslarının ele alındığında bunlar çoğunlukla sultân ailesi ve önde gelen devlet adamları tarafından kurulan büyük ölçekli vakıflar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak vakıf kurumunun Osmanlı toplumundaki yerinin ve öneminin daha iyi ortaya konabilmesi için çok daha kısıtlı bütçelerle kurulan yerel vakıflara dair araştırmaların da yapılması zorunluluğu bulunmaktadır. Böylece halkın bu müesseseyi ne derece benimsediği ve vakfın sosyal dayanışmayı sağlamadaki rolünün anlaşılması kolaylaşacaktır.⁶⁹ Zira beşerî sermayenin en önemli unsurları olan sağlık ve eğitim başta olmak üzere toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve ahengin korunması adına yapılan harcamaların büyük bir kısmı vakıflar tarafından sağlanmaktadır. Hakikaten İslâm tarihi boyunca vakıf sistemi, okullar, üniversiteler, hastaneler ve aşevlerinin yanı sıra, ekonomik kalkınmaya katkıda bulunan sayısız hizmetleri örgütlenmiş ve finanse etmiştir. Ömer Lütfi Barkan ve Sâmîha Ayverdi'nin araştırmalarına göre, 16. asırda yalnız İstanbul'da *ikibinbeşyüz*'ün üzerinde vakıf bulunmaktaydı.⁷⁰

Genel olarak şehirlerdeki mahalleler, vakıf bir külliye'nin, -cami, hamam, çeşme ve benzeri yapıların- etrafında kurulmuştur. Vakıflar, mekân, insan ve inanç arasında kurulan ilişkilerin ortak bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle vakıflar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu yararına yönelik olarak gerçekleştirilen hizmetlerde devlet bütçesinden değil daha çok şahısların bir teşebbüsü olarak şekillenmiştir. Şehirlerde bu alanda gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin büyük bir çoğunluğu şahıslara ait ferdi gayretlere gerçekleştirilmekteydi. Toplumun yararına hayır işleme düşüncesi, gerek yapı inşâsı ve gerekse işletmeciliğinde devletin doğrudan görev yüklenmemesi, imâr girişiminde bulunan şahısları, vakıf sisteminin imkânlarından yararlanmaya yöneltmiştir. Böylece şahıslar tarafından yaptırılan ve çeşitli hizmetlerin

68 Yediylidiz, "Vakıf...", s. 479-486.

69 Saadet Maydaer, "Seyyid Hüseyin Erzincanî Vakfı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (2007), s. 287-308

70 Murat Çizakça, "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları", [http://www.tusev.org.tr/ustfiles/files/Osmanli_Donemi_Vakiflarinin_Ekonomik_Boyutlari_\(1\).pdf](http://www.tusev.org.tr/ustfiles/files/Osmanli_Donemi_Vakiflarinin_Ekonomik_Boyutlari_(1).pdf), s. 29.

gerçekleştirilmesi amacını güden imâr faaliyetleri, başta devlet adamları olmak üzere diğer varlıklı hayırsever vatandaşlar tarafından finanse edilmiştir.

Sosyal, kültürel, iktisâdî ve idarî açıdan şehrin fizikî dokusunda dolayısıyla şehrin görünümünde önemli bir etkisi olan vakıflar, Osmanlı şehirlerine önemli değerler katan kurumlardır. Şehirlerde böylesine kapsamlı bir hizmetler bütünü varlığı, şehirlerin kırsal yerleşmelerden farklı bir görünüme bürünmelerini sağlıyordu. Bu da şehirlerin merkezi hâkimiyetini arttırmakta ve gücü elinde tutmasında etkili bir faktör olmuştur. Fakat vakıflar bugün, geçmişe ait birçok işlevini yitirmiş, sadece fizikî görüntüsünü –kısmen- sürdüren ve geçmişi geleneksel yapısıyla kendi içinde yaşayan, günümüzde birçoklarının böylesine geniş kapsamlı hizmetlerinden habersiz olarak yanı başında hayatını sürdürdüğü bir müessesedir.

Vakıf hayatı arasında bütün İslâm ülkelerinde dinî nitelikli ve eğitimle alâkalı kuruluşlar, sûffiler için barınma ve toplanma yerleri, fakirlere yemek dağıtan mutfaklar, sosyal nitelikli toplantı yerleri olarak da kullanılan kabirler, sağlık kuruluşları, şehirlerde ve kırsal kesimlerde yollar, köprüler, kervansaraylar, sulama şebekeleri, kaleler, deniz fenerleri, kanalizasyonlar, suyolları, çeşmeler vb. vardı. Bunların sürekliliği vakıf mallarından elde edilen gelirlerle sağlanıyordu. Her şeyden evvel müslümanların namaz kılmaları için bütün İslâm dünyasında dinî, içtimâî, hatta siyasî merkezler durumunda olan sayısız cami ve mescid vakıf halinde inşâ edilmiş, donatılmış ve bütün görevlilerine maaş verilmişti. İbadet işlevi dışında camiler aynı zamanda mânevî etkileşim ve dinî bilginin öğretildiği merkezler, halka açılan toplantı yerleriydi. İnsanların davranışlarına yön veren değerler herkese burada öğretiliyordu. Kaynağını Kur'ân ve Sünnet'ten olan bu değer ve bilgilerin yaygınlık kazanması, camilerin etrafından başlayarak ihtiyaç duyulan her yerde vakıf olarak teşkil edilen çeşitli eğitim öğretim kurumları vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Sıbyan mektepleri, medreseler, dârülkurrâ ve dârülhadislerde örgün öğretim yapılıyordu. Yaygın eğitim ise dergâh vb. kurumlarda söz konusuydu. Sıbyan mektepleri ilköğretim, dârülhadis, dârülkurrâ ve medreseler orta ve yüksek öğretim kurumlarıydı. Vakıflar sayesinde medreseler ilmî, idarî ve malî muhtariyete sahip birer müessese haline gelmişti. Selçuklular'dan itibaren başta Nizâmîye medreseleri olmak üzere bütün İslâm dünyasında ve bilhassa Osmanlı Devleti'nde pek çok medrese vakıf şeklinde kurulmuş, öğretim kadrolarının ve diğer çalışanlarının maaşlarından talebelerin ihtiyaçlarına kadar bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu kurumlardaki eğitim öğretim üzerinde vakfı tesis edenin hayat görüşü ve eğilimleri etkiliydi. Öncelikli hedef ise toplumun ve devletin ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştirmektir. Bu sebeple daha çok din, hukuk, tıp ve astronomi gibi ilimlerin öğretildiği medreseler teşkil edilmiştir.⁷¹

Elindeki geniş imkânları ahalinin lehinde paylaşmayı kendisine esas alan vakıf sahipleri, mensubu olduğu İslâm medeniyetinin irfânını asırlarca temsil etmiş; feragat ve paylaşmanın nümûnesi haline gelmiştir. Osmanlı vakıf medeniyetinin tarihî kurumları olan vakıf eserleri, coğrafyayı vatanlaştıran, serveti hizmete dönüştürerek vatani iktisâdî, içtimâî ve kültürel müesseselerle donatan, insanları sevgi, sosyal dayanışma ve yardımlaşma ağlarıyla birbirine bağlayarak toplumu bütünleştiren, geçmiş ve gelecek arasında köprü kurarak tarih şuurunu canlı tutan bir medeniyet unsurudur.

71 Zaman içinde vakıf müessesesinin, medreselerdeki müderrislik ve diğer hizmetlerin babadan oğula geçen birer meslek haline getirilmesine vasıta gibi kullanıldığı da görülmektedir. Yediöldüz, "Vakıf...", s. 479-486.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988.
- Aktuğ, İlknur, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku I*, İstanbul, 1938.
- Cansever, Turgut, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.
- Danişmend, İsmail Hâmi, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yayınları, İstanbul, 1993.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Yıldız, Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986.

MAKALELER

- Aliğaoğlu, Alpaslan-Uğur, Abdullah "Osmanlı Şehri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), ss. 203-226
- Barkan, Ömer Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), ss. 279-304.
- Barkan, Ömer Lütfü, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2.
- Baş, Yaşar, "Gebze Menzilhanesinin Fizikî Yapısı ve Müstemilatı", *Gazi Akçakoca Sempozyumu*, ss. 599-613.
- Baş, Yaşar, "XVIII-XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gebze Menzilhanesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, 8/5 (2013), ss. 101-126.
- Bayartan, Mehmet, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13 (2005).
- Bayartan, Mehmet, "Osmanlı Şehirlerinde Bir İdarî Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 13 (2005).
- Bayartan, Mehmet, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-I*, İstanbul, 2008, ss. 158-175.
- Berki, Ali Himmet, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı," *Vakıflar Dergisi*, Cilt: 5, 1962.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Vakıfların Dünkü ve Yarınki Rollerini", *I. Vakıf Şurası*, Ankara, 1986.

- Cansever, Turgut, "Şehir", *Cogito*, 8 (1996), ss. 125-129.
- Çizakça, Murat, "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları", [http://www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Osmanli_Donemi_Vakiflarinin_Ekonomik_Boyutlari_\(1\).pdf](http://www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Osmanli_Donemi_Vakiflarinin_Ekonomik_Boyutlari_(1).pdf)
- Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Türk-İslam Medeniyeti İlimi Araştırmalar Enstitüsü Yayını, 2006/2.
- Elibol, Ahmet, "Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü", *Akademik Bakış*, 3/5 (2009), ss. 21-40.
- Eren, Fikret, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Vakıf Haftası Dergisi*, 5 (1987), ss. 195-201.
- Ertem, Adnan, "İstanbul Vakıfları", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, haz. Şevket Kamil Akar, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ertem, Adnan, "Osmanlıdan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 36, Aralık, 2011, s. 25-65.
- Genç, Mehmet, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 42 (2014), ss. 9-18.
- İbrahimgil, Mehmet Z., "Makedonya'da Gazi Mustafa Paşa'nın Vakıf Malları", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu İstanbul-Edirne 9-11 Mayıs 2012*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, ss. 159-180.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. 1, İstanbul, 1999.
- İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, haz., E.Ihsanoğlu, *IRCICA Yayınları*, İstanbul, 1994.
- Karataş, Mehmet, "18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Bazı Müsâdere Uygulamaları", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/26/195.pdf>, ss. 219-237.
- Köpülü, Fuat, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942).
- Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 3 (1968), ss. 53-78.
- Kunter, Halim Baki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, I (1938).
- Mayader, Saadet, "Seyyid Hüseyin Erzincanî Vakfı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (2007), ss. 287-308
- Müderrişoğlu, Fatih, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), ss. 67-100.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu'da İslâm", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, ss. 139-193.
- Öztürk, Nazif, "Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik", *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 1997*, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ramazanoğlu, M. Gözde, "16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3 (2008), ss. 333-344.

- Yediyıldız, Bahaeddin, "Müessesese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, XV (1982), ss. 5-41.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Sinan'ın Yaptığı Eserlerin Sosyal ve Kültürel Açıdan Tahlili", *VI Vakıf Haftası, Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu (5-8 Aralık 1988)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1989.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, M.E.B. Yayınları, 1986, İstanbul.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul, 2012, ss. 479-486
- Yüksel, Hasan, "Vakıf~Müsadere İlişkisi-Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı", *The Journal of Ottoman Studies*, 1992, ss. 392-424

ARŞİV BELGELERİ

- TSAM.E, 642, Dosya, 277.
- TSMA.D, 3881.
- TSMA.D, 7003.
- TSMA.D, 1272.
- TSMA.D, 1320.
- TSMA.D, 1373.
- TSMA.D, 1687.
- TSMA.D, 1786.
- TSMA.D, 3557.
- TSMA.D, 3660.
- TSMA.D, 4289.

